

Rumeli

RUMELİ İSLÂM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية | Rumeli Journal of Islamic Studies

ISSN: 2564-7903 • Yıl / Year: 4 • İlkbahar / Spring: 2021 • Sayı / Issue: 7

RUMELİ

İslâm Araştırmaları Dergisi

مجلة للبحوث الإسلامية

Journal of Islamic Studies

Yıl | Year: 4 - Sayı | Issue: 7 - 2021 Nisan | 2021 April

 TRAKYA
ÜNİVERSİTELER BİRLİĞİ
İLAHİYAT FAKÜLTELERİ

RUMELİ İslâm Araştırmaları Dergisi

Journal of Islamic Studies مجلة روم ايلي للبحوث الإسلامية

ISSN: 2564-7903

Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi, Yıl | Year: 4 – Sayı | Issue: 7 – 2021 Nisan | 2021 April: 80-99.

ÖLÜM PSİKOLOJİSİ VE ÖLÜM KONUSUNDA DİNİ İNANCIN ETKİSİ

Death Psychology And The Effect Of Religious Belief To Death

Feim GASHİ

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Dr. Kırklareli University Faculty of Theology,
Department of Philosophy and Religious Studies
feimgashi@klu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-2059-4649

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 04 Aralık 2020 / 04 December 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 01 Şubat 2021 / 01 February 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Nisan / 30 April 2021

Yayın Sezonu / Publishing Date Season: Nisan / April

Atıf / Citation: Gashi, Feim. “Ölüm Psikolojisi ve Ölüm Konusunda Dini İnancın Etkisi”.
Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi 7 (Nisan 2021): 80-99.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://rumeli.trakya.edu.tr/> | <https://dergipark.org.tr/rumeli>

mail to: rumelislam@trakya.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Tekirdag
Namık Kemal University, Faculty of Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

ÖLÜM PSİKOLOJİSİ VE ÖLÜM KONUSUNDA DİNİ İNANCIN ETKİSİ

Öz

Ölüm, duyduğumuz, işittiğimiz, düşündüğümüz, okuduğumuz ve gördüğümüz bir gerçek olmasına rağmen nedense bizi yakalamayacak gibi yaşamayı seçiyoruz. Ölüm gerçeğine karşı bu yaklaşım, ölümün yarattığı korku ve kaygı karşısında bir savuma mekanizması mıdır? Yoksa insanoğlunun kendisine ölümün gelmeyeceğini düşünmesi veya istememesi midir? Hiç şüphesiz insanoğlu yaratılışından itibaren ölüm gerçeği ile karşı karşıyadır. Ölüm gerçeğinin bu durumu her dönemde olduğu gibi modern dönemde de insanları düşünmeye, araştırmaya sevk etmekte hatta ölümsüzlük arayışına itmektedir. Ölüm karşısında durabilecek bir gücün olmaması ister istemez insanları farklı yaklaşımlara ve arayışlara yönlendirmektedir. Ölümü anlama ve anlamlandırma konusuna en önemli katkılar ise dini inançlardan gelmektedir. Nitekim dini inançlar, ölümü yeni bir hayata geçiş olarak görerek insanların ölüm karşısında duydukları kaygı ve korkunun azalmasına katkı sağlamaktadır. Bu çalışmada ölüm kavramı, ölüm psikolojisi ve ölüm karşısında dini inancın önemi üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Ayrıca dini inancın ölüm tutumları üzerindeki etkisinin belirlenmesi de amaçlanmıştır.

Anahtar sözcükler: ölüm, din, psikoloji, yaklaşım, inanç.

Death Psychology And The Effect Of Religious Belief To Death

Abstract

Although death is a fact we hear, think, read and see, we choose to live as if it will not catch us for some reason. Is this approach to the reality of death a defense mechanism against the fear and anxiety created by death? Or is it that human beings deny death and do not want death come to them? Undoubtedly, humankind faces death since its very beginning. The reality of death leads people to think and research on death and even to seek immortality in the modern period as in every period. Lack of power to stand against death inevitably leads people to different approaches and to search about death. The most important contributions to understanding and making sense of death come from religious beliefs. Religious beliefs see death as a transition to a new life and contribute to the reduction of people's anxiety and fear against death. In this study, the concept of death, the psychology of death and the importance of religious belief in the face of death have been emphasized. It was also aimed to determine the effect of religious belief on death attitudes.

Keywords: death, religion, psychology, effect, belief.

Giriş

İnsanoğlu her dönemde ölüm üzerine düşünmüş ve onu tanımaya çalışmıştır. Çünkü ölüme ilişkin sorgulama, yaşamın anlaşılma ve anlamlandırılmasında önemli bir katkı sağlamaktadır.¹ Başka bir ifadeyle ölüm ilk insandan beri var olan ve üzerinde düşünülen bir olgudur. Ayrıca kendi ölümlülüğünün farkında olan tek canlı insandır.² Yaşı ilerledikçe veya ölümlü hatırlatacak fiziki ve ruhi belirtiler daha net olarak ortaya çıkmaya başlayınca insanoğlu ölüm olayını da ciddi olarak düşünmeye ve hayatı sorgulamaya başlamaktadır. Ölüm, insanların korku ve kaygı duygularını daha yoğun yaşamalarına neden olmaktadır. Zira ölümlü hatırlamak hayatın tadının kaçmasına veya neşenin yok olmasına neden olmaktadır. Başka bir ifadeyle, bazı insanlar yaşadıkları hayatın sonuna geldiklerinde veya bunu hissetmeye başladıklarında her şeyin ne kadar çabuk geçtiğini ifade eder. "Hayat bir oyundan ibarettir" ifadesi aslında ne kadar da gerçektir. Ne var ki hayat oyununa dalan insanoğlu hakikati ancak ölüm gerçeğiyle yüzleşince anlayabilmektedir.

Dini inançlar ise insanlara her daim ölüm gerçeğini hatırlatmaya devam eden en önemli güçlerdir. Sadece hatırlatmak değil ayrıca insanoğlunu ölüme hazırlıklı olması için gerekli tedbirleri alması konusunda da uyarmaktadır. Genellikle tüm inançlar ve özellikle vahye dayalı dinler bu uyarıyı devamlı hatırlatarak insanların ölüm gününe hazırlanmalarını istemektedir. Ayrıca dinler genellikle ölümlü yok olma değil, farklı bir hayata geçiş olarak tanımlamaktadır. Farklı bir hayata geçiş için de insanların hayatlarını ona göre kurlmaları ve öbür dünya için hazırlık yapmalarını talep etmektedirler.

Peki, ölüm nedir? Kelime anlamı olarak bitmek, yok olmak, tükenmek manalarına gelen ölüm, hayatın zıddı anlamında kullanılmaktadır. Ölüm, "artık yaşamaz olan", "ruhun insan koordinatlarından ayrılması"dır. "Ölüm, insan için çaresi bulunamayan ve önü alınamayan bir son, yaşama arzusunun önüne dikilmiş bir engel, korku ve dehşet uyandıran bir şeydir."³ "Bir insan, hayvan veya bitkide hayatın tam ve kesin olarak sona ermesi"dir.⁴ Ölüm, dünya hayatının sona ermesi, ahiret hayatının başlaması hali, vefat, mevt, memat, irtihal ve ecel gibi anlamlara gelmektedir.⁵ Tıbbi açıdan ölüm, beyin-kalp-akciğer düzeyinde tam ve kesin yani geri dönülmez olmak üzere hayatı fonksiyonlardaki durmayı ifade etmektedir.⁶ Amerikan Tıp Derneği, ölümlü tüm dolaşım ve solunum işlevlerinin ya da beynin geri dönüşümsüz olarak durması şeklinde tanımlamaktadır.⁷

Dini ve manevi açıdan ruhun bedenden ayrılması, geçici dünyadan sonu olmayan dünyaya geçiş demektir. Ölüm, bazen "kaçınılması, uzak durulması, unutulması gereken bir olgu" olarak değerlendirilirken, bazen de "hayatın kaçınılmaz gerçeği", "hayata anlam kazandıran, hayatı tamamlayan bir unsur" olarak değerlendirilmiştir.⁸ Psikologlar ise ölümlü, bir korku nesnesi olarak ele alıp "ölüm korkusunun, dünyanın geçiciliği sonucu insanı

¹ Elizabeth Kübler Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, çev. Banu Büyükkal (İstanbul: Boyner Holding Yayınları, 1997), 26.

² Feim Gashi, "Türk ve Kosovalı Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Balkan Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2011), 45-66.

³ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 97.

⁴ "Ölüm", *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), 1/1136.

⁵ Mehmet Doğan, "Ölüm", *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2005), 1027.

⁶ Louis-Vincent Thomas, *Ölüm*, çev. Işın Gürbüz (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 17.

⁷ Ayfer E. Karadakovan - Fatma E. Aslan, *Dahili ve Cerrahi Hastalıklarda Bakım* (Ankara: Akademisyen Tıp Kitapevi, 2014), 211-219.

⁸ Adrian Tomer- Eliason GT. "Existentialism ad Death Attitudes", *Existential and Spiritual Issues in Death Attitudes*, ed. Adrian Tomer vd. (New York: Lawrence Erlbaum Associates; 2008), 10.

kandırıp davranışlarına bir ağırlık, iyilikten yana bir yöneliş” gerçekleştirdiğini öne sürmektedirler.⁹

Yapılan tanımlarda açıkça görülmektedir ki ölüm kavramı dinî ve bilimsel çalışmalarda farklı anlam kazanmaktadır. Ortak bir gerçek vardır ki o da, ölümlle insanın yok olması, her şeyden uzak olması insanlardan kopması ve zamanla unutulmasıdır.

1. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi

Bu çalışmanın temel konusu ölüm psikolojisi ve vahye dayalı dinlerin ölümlle ilgili yaklaşımlarıdır. Bunun için bireylerin ölüm süreçleri, sezgileri, düşünceleri, tecrübeleri ile ölüm korkuları gibi psikolojik durumları ele alınmış daha sonrasında ise bireylerin ölüm karşısında meydan okumak, kabullenme, inkâr etmek ve istemek gibi tutumları incelenmiştir. En sonunda ise vahye dayalı dinlerden olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’ın ölüm konusundaki yaklaşımları sergilenmiştir.

Çalışmanın amacı hem vahye dayalı dinlerin ölüm konusundaki yaklaşımlarının hem de daha önce ölüm psikolojisi ile ilgili yapılmış olan çalışmaların değerlendirmesini yapmaktır. Bunun için Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’ın ölüm hakkındaki ana düşüncelerini açıklanmıştır. Çalışmada dokümantasyon ve tasvir teknikleri kullanılmıştır.

2. Ölüm Psikolojisi

Ölüm gerçeği, insanların en az hayat kadar derin ilgi, tecrübe ve düşüncelerine konu olmaktadır. Bilimsel anlamda ise ölüm her tür tecrübenin sonudur. Aslında ölüm, tekrar edilen ve yaşanan bir tecrübe değildir. Fakat ölüm dışardan müdahale edilip farkına varılan objektif bir bilgi konusudur. Ölüm ile ilgili yapılan çalışmalar, kesin bir bilgiye dayanılmasa da yaşanan tecrübe ve dışardan müdahale edilen ve gözlemlenen olaylar bunu bir bilgi olarak kabul edip günümüze kadar getirmiştir.

Ölümlle ilgili yapılan araştırmalar, ölümün insanlara tesirini farklı yollarla açıklamaya çalışmışlardır. Ölüm her zaman olduğu gibi günümüzde de insan şuurunu meşgul etmektedir ve bu konuya en çok ilgi, psikologlardan ve filozoflardan gelmektedir. Ölüm gerçeği her canlı için özeldir ve insan tarafından kontrol edilmeyen bir olaydır. Heidegger’in dediği gibi “Birçok sorumluk başkalarına devredilebilir fakat ölüm görevinin bir başkasına devri mümkün değildir.”¹⁰ Bu nedenle ölüm, kaçışı olmadığı için insanları korkutur veya başkalarına bu görevi yükleyememekten dolayı onları bunalıma sürükler. Freud’a göre insanda yaşama içgüdü (Eros) ile ölüm içgüdü (Thanatos) bir arada bulunmaktadır. Ona göre ilahi varlıklar üretmeye sevk eden şey ölüm güdüsüdür.¹¹ Buna karşın ölüm endişesini yatıştıran en önemli etkenin Tanrı inancı olduğunu ileri sürenler de vardır.¹²

Aslında insan kendisini ölümlle karşı karşıya bırakan tüm tehditlere karşı savunmaya geçer ve yaşamayı hedefler. Bu iki güdü arasında bir denge söz konusudur. Hayat ve ölüm güdülere birbirine dönüşebilen karaktere sahiptir. Bu açıdan bakıldığında yaşamın amacı ölümdür. Ölümü kabullenmek ve gerçekleri iyi değerlendirebilmek hayatı daha kolay ve katlanılabilir hale getirebilir. Zira hayatı çok seven ve ona bağlı insanlar ölümden daha çok korkmaya eğilimlidir. Hatta ölümden bahsedildiği zaman bile rahatsız olurlar ve yaşamdan

⁹ Osman Kaya, *Ölüm Kitabı* (İstanbul: Ark Kitapları, 2002), 99.

¹⁰ Frank Magill, *Egzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği*, çev. Vahap Mutal (İstanbul, Dergah Yayınları, 1992), 59.

¹¹ Jeery M. Burger, *Kişilik*, çev. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 80-81.

¹² James M. Donovan, *Sussing out of Religion* (New Orleans: 1996), 137-138; Aktaran: Faruk Karaca, “Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerinde”, *Dini Araştırmalar* 6 (Mayıs - Ağustos 2006), 78.

zevk alma düzeyi de azalır.¹³ Buna neden olan en önemli şey ise ölüme hazır olmamaları veya ölüm olayını yok olma olarak algılamalarıdır.

3. Ölüm İle İlgili Psikolojik Durumlar

Ölüm süreci: Herkes ölebilecek yaşadadır ve bütün canlılar bir ölüm sürecindedir. Ölüm, sadece tabiatımızın bir tamamlayıcısıdır.¹⁴ Ölümden önce psikolojik durumlarla ilgili yapılan farklı çalışmalar bize ölümden önce psikolojik değişikliklerin meydana geldiğini bildirmektedir.

Ölüm eğer birden-bire gelmemişse ve ölmekte olan kişi şuurunu kaybetmemişse Kübler Ross'a¹⁵ göre kişi şu psikolojik evrelerden geçmektedir:

Yadsıma: İnsan, ölümün kendisine yaklaştığını görünce, onu kabul etmemekte ve yapılan tedavileri yanlış bularak hemen başka bir doktora gitme ihtiyacı hissedebilmekte veya tedaviden tamamen vazgeçme davranışı gösterebilmektedir. Bu inkâr kısa bir dönem sürmekte ve yerini sonraki aşamalara ve kabullenmeye bırakmaktadır. Zamanla bunu kabul eden bazı insanların tepki yerine daha sakin davrandıkları ve gerçekleri kabule daha eğilimli oldukları söylenebilir.

Öfke: Yadsıma yerini öfkeye bırakır ve bu durumda kişi öfkesini doktorlara, hemşirelere, hastane personeline ve çevresindekilere yansıtabilmektedir. Hatta öfkesi o kadar ileri boyuta gidilebilir ki Tanrı'ya dahi sitem edebilmektedir.

Pazarlık Etme: Yadsıma ve öfkeden sonra insan pazarlık içine girer çünkü yadsıma bir inkâr, öfkede ise bir sitem söz konusudur. Bu nedenle bu aşamada bu ikisi arasında bir uzlaşmaya girmektedir. Pazarlık ile ölüm gerçeğini biraz daha ertelemek, hayatı biraz daha yaşamak istemektedir.

Depresyon: İnsan zamanla ölümü daha fazla inkâr edemez duruma geldiğinde zayıf ve güçsüz hale düşer. Böylece derin bir boşluk hissetmeye başlar. Ölüm sürecinde depresyona giren bazı insanlar bu dönemde daha az konuşma ihtiyacı duyarlar. Çünkü artık sevdiği herkesi geride bırakma üzüntüsüne girmiş durumdadır.

Kabullenme: Kabullenmede bir öfke, depresyon ve karşı çıkma yoktur. İnsanlardan ayrılış zamanı geldiği için üzüntü vardır. Genellikle yorgun ve takatsizdirler. Bu aşamada insanlarda duygu boşluğu yaşanır ve ölüm daha çok düşünölmeye başlanır. Kabul aşamasına gelindiğinde, dışardan yapılan herhangi bir müdahale huzur içinde ölmekten alıkoymak şeklinde algılanır ve bu da kargaşa olarak karşılanır. Buna rağmen ölüm düşüncesinde ve ölümü kabullenmiş olan insanlar bile devamlı yeni bir buluşun kendilerini kurtaracağını umut ederler.¹⁶ Ölümden önceki tüm aşamaların yaşanması çok zor görünmektedir. İnsanların yaşı ne kadar ilerlemiş olursa olsun, çoğu insan ölmek istemeyecektir. Bu konuda pazarlık etmeleri, depresyon ve kabullenme aşamalarını yaşamaları gayet normaldir. Çünkü insanda yaşlanmayan bir şey vardır, o da yaşama sevgisidir. Bu sevgi insanın yaşama isteğini açıklamaktadır.

¹³ Mustafa Koç, "Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açından Psikolojik Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (Temmuz-Aralık 2002), 10.

¹⁴ Kindi, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, çev. Mustafa Çağrı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988), 64.

¹⁵ Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, çev. Banu Büyükkal, 38-47.

¹⁶ Faruk Karaca, *Psikolojik Açından Ölüm ve Dini İnanç İlişkisi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 45-47.

Ölüm sezgisi: Alman filozof Scheler, herkesin kendi ölümüyle ilgili olarak birtakım sezgileri olduğunu ifade eder.¹⁷ Hasta olan bazı insanların kendi ölümlerini sezindikleri, durumun kendilerine malum olduğu ve bunu dile getirdikleri görülmektedir. Ayrıca bazen fiziki hiçbir belirti olmamasına rağmen insanların öleceklerini hissettikleri durumlar da olabilmektedir.

Ölüm düşüncesi: İnsanların çoğunun zihninde ölüm konusunun önemli yer tuttuğu söylenebilir. Özellikle yaşlılık belirtileri arttıkça insanlar ölüm düşüncesi ile daha çok meşgul olmaktadır. Ayrıca ölüm düşüncesine sadece yaşı ilerleyen kişilerde değil gençlerde de rastlanılabilmektedir. Aslında ölümle ilgili düşünceler ve müşahedeler insanlık tarihi kadar eskidir ve onunla yaşamaya da devam edecektir.¹⁸

İnsana ölümü hatırlatan ve düşünmesine sebep olan birçok faktör vardır. Bunun başında ölümcül hastalıklar, depresyon, savaş, kaza, sel vb. bireysel, toplumsal ve doğal afetler gelmektedir. Bunların arasında en etkili olanı belki de sevdiğimizizi kendi ellerimizle toprağa vermemizdir. Nitekim insanların kendi akrabaları ve emsallerinin ölümüne şahit olmaları onları ölüm hakkında daha çok düşünmeye sevk etmekte kendi ölümlüklerini ve ölüm zamanlarını düşündürmektedir.¹⁹ İnsanın kendi vücudundaki fizyolojik değişimleri de ölümü hatırlatmaktadır. Bunların başında, saçların ağarması, reflekslerin yavaşlaması, çabuk yorulması, iştah ve uyku problemleri gibi yaşlılık veya hastalık belirtileri veya neticeleri gelmektedir.

Ölümün göz ardı edilmesi: Bir önceki başlıkta ölümü hatırlatan faktörler insanı yeterince ölüme hazırlamakta mıdır? Bu, cevabı zor bir sorudur. Çünkü tüm bu uyarıcılara rağmen insanlardan bazıları ölümü düşünmemekte veya düşünse bile kısa bir zaman sonra unutmaktadır.

İnsanları ölüm düşüncesinden uzaklaştıran faktörlerin başında sıhhatli ve genç olması gelir.²⁰ Çünkü insan sağlığın ve gençliğin kendisine devamlı olarak verildiğini dolayısıyla ölümün kendisinden uzak olduğu ve hiç gelmeyeceğini düşünebilir. Başka bir ifadeyle gençler, ölümün sadece yaşlı insanlara mahsus olduğu düşüncesine kapılma eğilimindedirler.²¹ Oysa gerek bilimsel veriler gerek yaşam tecrübeleri bu beklentiyi karşılamamaktadır. Depremler, savaşlar, hastalıklar, kazalar, madde kullanımı gibi olgular ölüm konusunda bir yaş ayırımının olmadığını göstermektedir.

Hick'e göre modern insanların ölüm üzerine düşünmelerini engelleyen en önemli faktörlerden biri, ölümün toplum içinden alınarak toplumdaki kurumlara (hastanelere) taşınmasıyla, insanların ölüm tecrübelerinin engellenmesidir. Bunun sonucunda aile bireylerinden birini kaybeden ev halkı, ölen kişinin ağırlığını hissetmemekte, bundan dolayı da ölüm hadiselerini kendilerinden uzak görmekte ve ölüm üzerinde fazlaca düşünmemektedir. Oysaki ki insanlar, kendi ölümleriyle ilgili olarak, yaşamış oldukları çeşitli

¹⁷ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 122.

¹⁸ Hayati Hökelekli, "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (Ocak 1991), 151-165, 151-152.

¹⁹ Karaca, *Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dini İnanç İlişkisi*, 99.

²⁰ John Hick, "Değişen Ölüm Sosyolojisi", çev. Turan Koç, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (Ocak-Haziran 1990), 242.

²¹ Wass H., "Death education in the home and at school", *Information Analyses Counseling and Student Services*, Florida. (2003). Aktaran: Deniz Çanga - Seher M. Yılmaz, "Çocuk ve Ergenlerde Kayıp ve Yas Süreci", *Anne-Baba, Veli, Aile Eğitimi ve Rehberliği*, ed. Fahri Cürebal-Gülseren Ç. Özben (İstanbul: Kadıköy Matbaa San. Tic. A.Ş. 2012), 211.

olaylardan, çevrelerinde müşahede ettikleri diğer insanların ölümleri vb. durumlardan yola çıkarak birtakım çıkarımlarda bulunmakta ve ölümle ilgili tutumlar geliştirmektedirler.²²

Hiç şüphesiz ölüm düşüncesi insan hayatını ciddi anlamda etkiler. Ancak bu etkileme genellikle insanın yaşamış olduğu durumlara bağlı olarak gerçekleşir. Dünya hayatının daimi olduğunu düşünen ve onun peşine düşen kişilerin ölüm konusunda daha tedirgin ve kaygılı oldukları söylenebilir. Ayrıca unutulmamalıdır ki ölümü düşünmek insanın dünya hırsını kırdığı gibi fakir insanların aşağılık kompleksinden kurtulmasını ve psikolojik bunalımlarının da azalmasını sağlayabilmektedir. Zulme uğrayanlar için de ölüm bir tesellidir. Çünkü ölüm ile zulme uğrayanlara karşı yapılan haksızların adaletli bir şekilde cezalarının verileceği bir günün geleceğine inanılır.²³

Ölüm tecrübesi: Ölüm tecrübesi günümüzde din psikolojisi alanında tartışılan önemli konular arasında yer almaktadır. Bu tecrübe ile ilgili hala yeterli bilgi edinilmemiştir ancak son zamanlarda teknolojinin de sağlamış olduğu katkılarla bu konuda bazı ilerlemeler kaydedilmiştir. Konuyla ilgili yaşanmış örneklerden biri şöyledir: Yaşlı bir adam kalp krizi geçirmesi sonucunda, kendisine yapılan tıbbi müdahalelerle tekrar hayata döner. Müdahaleden kısa bir zaman sonra yaşlı adamın kalp atışları normalleşir. Hasta gözlerini açıp da kendine gelince, elinde elektrik şoku tokaçlarını tutan dahiliyeciye hüznle bakarak, “Bunu yapmanız gerekli miydi? Neden beni geri getirdiniz?” sorusunu sorar ve şöyle devam eder: “Bulduğum yer çok güzeldi, doğrusu geriye dönmeyi hiç istemiyordum!”²⁴

Kübler Ross de ölüm tecrübesi ile ilgili yaptığı araştırmalarda bu tür yeniden canlanan yüzlerce kişiyle konuştuğunu ve bu kişilerin anlattıklarının, ölümden sonra hayat olduğunu hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde kanıtladığını ifade etmiştir. Ona göre bu durumu yaşayanların hepsi huzur duymuş ve ölmüş olan sevenleriyle buluşma mutluluğunu yaşamışlardır. Ross’a göre, bunu yaşayan hastalar artık ölümden de korkmamaktadır. Öldükleri ilan edilen hastaların ölümlerinden birkaç dakika sonra tekrar dirildiklerinde, ruhların fiziki bedenlerinden uzaklaşıp, onlar üzerinde icra edilen canlandırma faaliyetlerini seyrettiklerini, bu faaliyet içinde olanların telaşlarını gidermek için istekli oldukları ancak bunu başaramadıklarını anlattıklarını ifade etmektedir.²⁵

Ölüm korkusu: Ölüm korkusu bilim insanları tarafından her dönem dikkate alınmış ve haliyle konu hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Mesela Fromm, ölüm korkusunu iki türlü olarak kabul eder. İlki, her insanda var olan ve ölüm karşısında yaşanan korkudur. Bu, ölmek zorunda olduğunu bilen insanın ölüm ile ilgili yaşadığı normal korkudur. İkincisi ise, insanları devamlı olarak tedirgin eden ölüm korkusudur. Bu korku türünde yaşama karşı bir korku vardır.²⁶ Ölüm korkusunu Freud şöyle açıklamıştır: “İnsanın şahsi ölüm korkusu, hadım edilme ve sevilen objelerin kaybedilmesi korkusundan kaynaklanmaktadır.”²⁷ Tolstoy ise şu ifadeleri kullanmıştır: “Hayatı anlamayanlar ölümü hatırlamayı arzu etmezler. Ölümden korkarlar çünkü hayatı anlamadan yaşıyorlar ve ölüm gelince onları rahatsız ediyor, korkutuyor.”²⁸

²² Hökelekli, “Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi”, 152.

²³ Karaca, *Psikoloji Açısından Ölüm ve Dini İnanç İlişkisi*, 115.

²⁴ Augustine Keith, *Ölüm Ne Yana Düşer*, çev. Çelik Özgü (İstanbul: Say Yayınları, 2002), 65.

²⁵ Kübler Ross, “There is Life after Death”, *Death and Dying*, ed. David L. Bender- Richard Hagen (Minnesota: Greenhaven Press, 1980), 110-113.

²⁶ Erich Fromm, *Kendini Savunan İnsan*, çev. Necla Arat (İstanbul: Say Yayıncılık, 1994), 161.

²⁷ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 121.

²⁸ Ahmet Deniz, *Ölüm Son Değil* (İstanbul: Alperen Yayınları, 2005), 30.

İmam Gazali ölüm korkusu ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Eğer insan gönlünde hala dünya sevgisi hâkim vaziyette iken ölümle karşı karşıya gelirse, çok kötü bir duruma düşer. Böyle bir halde iken ruhun teslim edilmesi insana korku ve dehşet verir”.²⁹ Dünya nimetlerine sahip olmayı istemek ve o nimetleri her şey olarak görmek insanın ölümden korkması ve onu sevmemesine yol açar. İbn Miskeveyh, ölüm korkusunu ancak gerçek ölümü veya nefsinin ne olacağını bilmeyenlerin ya da bedeni çürüyüp dağıldığı zaman özüyle nefsinin de yok olup gideceğini zannedenlerin hissedeceklerini belirtmiştir.³⁰ İbn Sina’ya göre ise ölüm korkusunun temel nedeni ölümle ilgili yanlış algılardır.³¹ Oysaki ölüm demek, dünyadan ahirete doğum demektir. Ebu Bekir Razi ise ölüm korkusunun nasıl azaltılacağını şöyle açıklamıştır: “Bu anormal durum nefiste ancak, nefsi ölümden sonra bu dünyadaki hayatından daha iyi bir hayata ulaşacağına ikna etmek suretiyle tam olarak giderebilir.”³²

Ölüm korkusu insan için stresin baş kaynaklarından biri olmasına rağmen insanda sürekli olarak düşünülen bir durum değildir. Bu nedenle ölüm düşüncesi normal hayat şartlarında insanın aklına pek gelmez. Ölüme sebep olabilecek iç ve dış bir olay vuku bulduğunda ölüm korkusu insanı sarar, tehlike kaybolduğunda ise o korku azalarak zamanla gider. Ölümle beraber insanın denetimini yitireceğine olan inancı da ölüm korkusuna neden olmaktadır. Zira Müslümanlar için son nefesi Müslüman olarak verebilmek çok önemli bir olay olarak kabul edilmektedir. Ayrıca ahiret hayatının belirsizliği de insanlarda ölüm korkusunun oluşmasında başka bir neden olarak kabul edilebilir. Örneğin bazı çalışmalarda ölüm düzeyi arttıkça ölüm korkusunda bir artış tespit edilmiştir.³³ Ahiret anılınca insanın aklına hemen hesap, azap, ceza, vb. düşünceler gelmektedir. Ancak buna rağmen filozoflara göre ölüm kötü değil, aksine ölüm korkusu kötüdür. Nitekim ölüm tabiatımızın bir tamamlayıcısıdır. Öyle ki ölüm olmasaydı yaşam da var olmazdı.³⁴

İnsan, akıllı ve ölümlü canlı diye tanımlanır. Kindi bununla ilgili şöyle demiştir: “Eğer bir varlık ölümlü değilse bu varlık insan da olmazdı. Buna göre insan için kötü olan, ölümün olmamasıdır. Çünkü ölüm olmasaydı insan da olmazdı. İşte bunun içindir ki ölüm kötü değildir.” diyerek ölüm korkusunu gereksiz, asılsız olarak nitelendirmiştir.³⁵ Bununla beraber ölüm korkusu bazı psikologlar tarafından, insan hayatını anlamlandırmada çok önemli ve güçlü bir motivasyon kabul edilmektedir.³⁶

Ölüm Kaygısı: Ölüm korkusu insanları endişe ve kaygıya sürükleyen ve her insanda varlığını hissettiren bir duygudur.³⁷ Aslında her korku insan için endişe kaynağı olabilmektedir. Fakat ölüm korkusunun diğer korkulara nazaran daha yüksek olduğu söylenebilir. Zira ölüm korkusu azalsa da geçici bir durum değildir, sonunda ölmek ve inananlar için hesap vermek vardır. Ayrıca ölüm korkusu ve ölüm kaygısı insan şuurunun derinliklerinde saklı bulunduğu için dönem dönem kendisini hissettirir.³⁸

²⁹ İmam Gazali, *İhyâ-u Ulumi’ d-Din*, çev. Muhammed Müftüoğlu, (İstanbul: İpek Yayınları, 2002), 4 / 786.

³⁰ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya’kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tehzîbu’l-Ahlâk/Ahlâk Eğitimi*, çev. Abdulkadir Şener vd., (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013), 233-234.

³¹ Faruk Karaca, *Din Psikolojisi* (Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2015), 224.

³² Ebu Bekir Razi, *et-Tıbbu’r-Ruhani*, çev. Kahraman Hüseyin (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 237-140.

³³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 99; Ümit Horozcu, “Tecrübi Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki”, *Milel ve Nihal* 7/1 (Ocak- Nisan 2010), 215-218.

³⁴ Kindi, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, çev. Mustafa Çağrı (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 1998), 28-31.

³⁵ Kindi, *Üzüntüden Kurtulma Yolları*, 64-65.

³⁶ Koç, “Ölüm Korkusu Üzerine Kurumsal Açından Psikolojik Bir Değerlendirme”, 19.

³⁷ Saliha Uysal, *Ölüme Uyanmak-Yaşayanların Dilinden Ölüm Eşiği Deneyimleri* (İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2019), 245.

³⁸ Hayati Hökelekli, “Ölümlü İlgili Tutumlar ve Dinî Davranış”, *İslâmî Araştırmalar* 5/2 (1991), 83.

İnsanoğlu ölüm kaygısını doğumdan itibaren yaşar ve bu kaygı da hayat boyu devam eder. Bundan dolayıdır ki bu korku hemen hemen diğer tüm korkuların temelinde yatar ve kişinin karakter yapısının gelişiminde de önem arz eder.³⁹ Ölüm kaygısını tanımlamak için çok büyük bir dehşet, sonluluk korkusu ifadeleri de kullanılmıştır.⁴⁰ Gelecek konusundaki belirsizlik, yok olma, acı duyma, yalnızlık, sevenlerini kaybetme, denetim, kimliği kaybetme, gerilme ve ölümden sonra cezalandırılma düşüncesi ölüm kaygısına neden olmaktadır.⁴¹

Kübler Ross ölüm kaygısını dini açıdan ele almıştır. Ona göre insanoğlunun ölüm olayı karşısında yapabilecek fazla bir şeyi yoktur. İnsanoğlunun ölümlle karşılaşmasında nefret ve öfke duyabileceği gibi aynı zamanda dini gereklerine uygun bir şekilde ayin ve törenlere katılarak bu kaygı durumunu hafifletebileceğini ifade etmiştir.⁴² Zira dini inançlara bakıldığı zaman, her dini inancın kendi taraftarlarını ölümlün sağlamış olduğu kaygıya karşı koruduğu söylenebilir.⁴³

Ölümsüzlük arzusu: Miguel de Unamuno, insan arzularının en eskisi ve en büyüğü olan ebediyeti, umut ve yaşama özlemi ile bağlantılı görür. Unamuno ölümsüzlük konusunda şu ifadeleri kullanmıştır: “Şu kanaate vardım ki, bütün insanlar için aynı olan bir tek çetin iş var. İnsanı ilgilendiren asıl sorun, her birimiz öldükten sonra, senin benim bilincimizin başına neler geleceği sorunudur”.⁴⁴ Ona göre hiçbir şey hiçliğin kendisi kadar korkunç değildir, dolayısıyla yok olmaktansa ebediyen cehennemde yanmayı tercih eder.⁴⁵ İnsanların tamamında “ölümsüz olma arzusu” psikolojik bir gerçek olarak varlığını hissettirmektedir. Zira yaşam isteği insanın en derin ve güçlü arzusudur. İnsanlarda sonsuza kadar kesintisiz yaşama isteği, yok olmama duygu ve arzusu, hayatın sürekliliği algısı, çocukluktan itibaren var olan ve yaşanan psikolojik gerçeklerdir. Çünkü bilindiği gibi çocuklar genellikle hayatın sürüp gideceğinden şüphe etmez, o şuur dışı olarak kendisini ölümsüz olarak kabul eder.⁴⁶

İnsan tabiatındaki ölümsüzlük arzusunun en dikkat çeken örneği ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın ölümsüzlük arzusudur. Çünkü bilindiği gibi onların işledikleri ilk günahın ana nedeni ölümsüzlük arzusudur. Şeytan ikisine, “Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedi kalanlardan olursunuz diye yasakladı.”⁴⁷ diyerek kendilerine yasak olan ağaç meyvelerinden yemelerine ikna etmiştir. İnsanlar dünyadaki nimetleri bulduktan sonra terk etmek istemezler. Ölmek, onları bunlardan alıkoymak demektir. Belki de bu, insanların ölümsüzlük isteklerinin temel sebebidir. Aslında ilahi dinlerde insana gelecek dünyada nimetler ve güzellikler⁴⁸ vaat edilse de bazı insanlar buna inanmamakta ve bunun hayalden başka bir şey olmadığını düşünmektedirler.

4. Ölümle İlgili Tutumlar

Ölüme meydan okumak: Modern çağda tıbbi gelişmelerinin en üst seviyeye çıkması insanların ölüme daha çok meydan okumalarına neden olmuştur. Böylece insan bildik nesnelere dünyasının dışına itilmiş, kurulu düzenden kopuşu ifade eder hale gelmiştir. Son dönemlerde tıbbi ünitelerin sağladığı destek sayesinde belli hastalıkların ölüm ile sonuçlanan

³⁹ Carpenito-Moyet LJ. *Handbook of nursing diagnosis* (Philadelphia: Lippincott, Williams and Wilkins, 2008), 21-41.

⁴⁰ Irvin D. Yalom, *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan Babayigit (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2001), 22.

⁴¹ Gonca Karakuş vd., “Ölüm ve Ölüm Kaygısı”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi* 21/1 (2012), 51-52.

⁴² Ross, *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, 40-47.

⁴³ Özcan Köknel, *Korkular, Takıntılar, Saplantılar* (İstanbul: Altın Kitapları, 1990); Aktaran: Karakuş vd., “Ölüm ve Ölüm Kaygısı”, 65.

⁴⁴ Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 9.

⁴⁵ Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, 9.

⁴⁶ Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*, 162.

⁴⁷ *Kuran'ı Kerim Türkçe Meali* (Erişim 20 Ekim 2020), el-A'raf 7/20; Taha 20-12.

⁴⁸ Al-i İmran 3/148; en-Nahl 16 /41.

oranlarının azalması insanların bu yöndeki isteğini daha çok yükseltmiştir. Bu gelişmeler ile birlikte insanların sonsuza dek yaşama istekleri onları yeni arayışlara yönlendirmiştir. Zira tedavisi henüz tam olarak bulunmayan hastalığa yakalanmış kişilerin dondurularak bekletilmeleri bu yönde yapılan bir uygulamadır. Bu uygulama ile ileride teknoloji ve tıbbi gelişmelerle bu gibi hastalıklara yakalanmış insanların yeniden canlandırılarak tedavi edilmesi düşünülmektedir.⁴⁹

Kendini tehlikeye atma, ölüme meydan okuma, ölüm - yaşam içgüdüleri arasında tutarsız bir dengedir. Bu durum kısa aralıklarla birinin diğerine baskın gelmesi şeklinde yorumlanmaktadır. İnsanın hoşuna giden ve tehlikeye atılma zevkini veren, bu ölüm içgüdüsüdür.⁵⁰ Örneğin otomobil ve motor yarışları gibi oyun ve eğlenceler insanları ölümle karşı karşıya getirmektedir. Buna rağmen bu tür gösteri ve eğlenceler birçok çağdaş insanın büyük zevk duyduğu alanlardır. Zira bu tür eğlence ve yarışlarda sağ çıkan birçok kişide ölüme meydan okuma tutumları belirgindir. Ayrıca bununla yetinemeyen bazı insanlar Guines rekorlar kitabına girebilmek için akıl almaz denemeler yapmaktadır. Bu denemeler azımsanmayacak kadar çok ölümle sonuçlansa da insanlar bu rekorlara her geçen gün daha fazla ilgi duydukları söylenebilir. Devam eden bu denemeler ölüme meydan okuma türleri olarak yorumlanabilir. İnsan ölüm tehlikesini hissettiği anda yaşam arzusunu duyar, bu da tehlikenin zevkini veren histir.

Ölümü inkâr etmek: Ölüm ile ilgili tutumlardan biri de ölümü inkâr etmektir. Ölüm inkârının ilk olarak Eflatun'da görüldüğü söylenmektedir. Zira ona göre, bu dünyaya pek önem vermemek lazımdır. Ancak o zaman ölümden korkulmaz. Nitekim bu dünya, gelecek dünyanın kısır bir gölgesinden başka bir şey değildir.⁵¹

Çağdaş Batı kültürü, ölümü inkâr etme, onu gözlerden ve düşünceden uzaklaştırmak konusunda çok çaba harcamıştır.⁵² Ölümle ilgili en yakın tutumlarının bu olduğu görülmektedir ve bunu uygulamakla huzurlu olacaklarını düşünmekte oldukları söylenebilir. Zira cinsellik, refah ve mutluluk düşüncesinin özellikle hâkim olduğu batı dünyasında ölümü hatırlatan her şeyden uzak kalmak bir davranım biçimi haline gelmiştir. Hatta bazı çevrelerde utanç verici olarak algılanmaya başlanan ölüm gerçeğinden bahsedilmesi bile yasaklanmıştır.

Eski dönemlere baktığımız zaman mumya uygulamaları ya da ölü kişilerin heykellerinin dikilmesi de bir tür ölüm inkârı olarak değerlendirilebilir. Farklı meslek gruplarında ölümün inkar edilmesinin farklı tezahürleri ortaya çıkabilmektedir. Mesela, doktorlarda diğer meslek gruplarına göre ölüm düşüncesini daha fazla zihinlerinden uzaklaştırdıkları, ölüme karşı daha fazla korku duydukları ve tepki gösterdikleri görülmüştür.⁵³

Ölümü istemek: Bazı durum ve zamanlarda insanların ölümü arzuladıkları görülmektedir. Bunun farklı sebeplerden kaynaklandığı söylenebilir. Bazı insanlar çektiği acıdan dolayı ölümü isterken bazıları da yaşamakta olduğu sorunların son bulması için ölümü bir kurtuluş yolu olarak görebilir. Bazıları da öç almak veya üstesinden gelemedikleri suçluluk duygularından kurtulmak amacıyla ölümü isteyebilir. Bazen psikolojik bozuklukları olan kişilerin, yaşadıkları iç karışıklıklardan dolayı ölüm istekleri olabilir. Ayrıca bazen sevdiği birine kavuşmak için de ölümü istenmektedir. Bununla ilgili belki de en dikkat çekici örnek Bilal-i Habeşî'nin ölümü yaklaşınca, karısının kendisine, "Ah be ne kadar hüznülyüm"

⁴⁹ Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din* (İstanbul: Dem Yayınları, 2008), 44.

⁵⁰ Nezahat Arkun, *İntiharın Psikodinamikleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1987), 148-149.

⁵¹ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 227.

⁵² Ernst Becker, *Ölümü İnkâr*, çev. Arzu Tüfekçi, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015).

⁵³ Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*, 159.

demesi üzerine “Oh ne kadar sevinçliyim yarın dostum Hz. Muhammed ve arkadaşlarına kavuşacağım” dediği rivayet edilmektedir.⁵⁴

Ayrıca şehitlik denince de ölümü istemek akla gelmektedir. Bu istek, insanın inancı, Allah’a kavuşma arzusu gibi nedenlerden meydana gelen ölüm isteğidir. Ancak dikkat edilmesi gereken o ki şehitlik ve intihar tamamen farklı şeylerdir çünkü şehitlik insanın kendini değer verdiği şeyler uğrunda feda etmesidir, oysa intihar çileden, yoksulluktan, acıdan kurtulmak amacıyla kendini öldürme eylemi vardır. Çünkü insanlar bazı değerlerini kendi yaşamından çok üstün tutmaktadır ve böyle durumlarda hayatını severek ve tereddüt etmeden verebilmektedir. İslam dini şehitlere çok değer vermektedir⁵⁵ ve bu da inananlara ölümden korkmadan savaşmak için güç sağlamaktadır.

Ölümü kabullenmek: Ölüm bir yok olma değil, bu hayattan başka yeni bir hayata geçme durumudur. Ölümü böyle kabul edenler daha sakin ve daha rahat bir hayat yaşamaktadır. Çünkü İbn Rüşd’ün dediği gibi “ölüm, nefsin faaliyetine son verir, varlığın değil.”⁵⁶

Ölümü kabullenme tutumu ile ilgili çeşitli varoluş felsefelerine rastlanır. Bazı felsefeciler, ölümü hayatı sürdürmemizdeki temel sebep olarak görürken bazıları ise ölümü fizyolojik bir son değil, bir var olmama tehdidi olarak görmektedir. Heidegger’e göre her insanın kendi ölümlülüğünü iç bir tecrübeyle kavraması gerekir. Ancak bu şekilde hayatın gerçek anlamını bulabileceğini savunur. Çünkü ölüm gerçeği, insan hayatının tamamını kucaklayan ve ona sorumluluk yükleyerek değer ve anlam katan bir olaydır. Ölüm hissedilebilir bir durumdur ve insan kendi hayatını değiştirecek derecede ona bağlanırsa, ölüm kendisine has bir anlam ve önem kazanır. Frankl’ın da ölüm konusunda benzer düşüncelere sahip olduğunu şu ifadelerden anlıyoruz: “Ölüm ve acının bile bir anlamı vardır, ölüm hayata anlam katan ve hayatı tamamlayandır.”⁵⁷

Genel olarak hayatını iyi bir şekilde değerlendirdiği duygusuna sahip olan kimseler, ölümü sükûnetle kabullenme tutumu gösterirler. Yine dini inancın ölüme yaklaşımda sükûnet, boyun eğme ve kabul tutumunu doğuracağı söylenebilir. Ancak bütün dindarlarda böyle bir eğilimin ortaya çıkmasını beklemek gerçekçi değildir. Kişinin dini inanç ve dini görevlere kendisini veriş derecesi ve dinin özelliği bu hususta önemli bir etken olarak gözükmektedir.⁵⁸ Diğer tarafta dini hayatı olmayan kişiler, ölümü hayatın bir sonucu olarak kabul etmekte ve bu insanlar tüm dikkatlerini bu dünyaya ve bu dünyadaki zevklere vermektedirler. Onların bu düşünce ve duruşları ölüm gerçeği karşısında bir savunma olarak kabul edilmektedir. Bunun da iki şekli bulunmaktadır: İlki “maskeleye” diye isimlendirilen bir davranış biçimidir. Bu davranış biçimine sahip olan kişiler kendilerini gündelik işlere kaptırmakta ve bu sayede ölüm hakkında fazla düşünme fırsatı bulmamaktadırlar. İkincisi ise, “bastırma” davranışdır yani kişi ölüm düşüncesini şuurdan atarak etkisinden uzaklaşmaya çalışmaktadır.

5. Evrensel Dinlerin Ölümüne Bakışı

5.1. Yahudilikte Ölüm

⁵⁴ Kuşeyri, *Risale* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966), 420.

⁵⁵ el- Bakara 2/154; Âl-i İmran 3/169.

⁵⁶ Mehmet Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2002), 263.

⁵⁷ Viktor E. Frankl, *The Doctor & The Soul: From Psychotherapy to Logotherapy* (New York: Vintage Books, 1973), 62-63.

⁵⁸ Hökelekli, *Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi*, 161-162.

Yahudilikte ölüm bir ceza olarak kabul edilmiştir. Zira eğer insanlar dine aykırı hareket ederse, davranışlarına dikkat etmezlerse Tanrı tarafından cezaların en ağır olanı ölümle cezalandırılırlar. Diğer taraftan eğer insanlar davranışlarını dine göre gerçekleştirirse Tanrı onları mükâfatlandırır. Ayrıca Yahudi dininin ilk dönemlerinde yeni bir hayat inancına pek rastlanılmaz. Ancak MÖ II. yy.'dan itibaren yeni bir hayat inancı geliştirebilmişlerdir.⁵⁹

Yahudilik tarihi ve inancı üzerine araştırmalar yapan Mendenhall, Yahudi Kutsal metinlerinin ölüm sonrası hayata ilişkin hiçbir kavram içermediğini iddia ederken Helmer Reingrenn, Sadukilerin ölümden sonra dirilişi reddetmelerine göndermede bulunarak sadece bedenli bir diriliş anlayışının Yahudi inancı olmadığını ifade etmektedir.⁶⁰ Ancak Tevrat'ta insan, bedeni ve ruhu ile bir bütündür. Beden "kendisinden kaçıp kurtulacak bir şey değildir" ifadeleri bedenlen dirilme olarak görülür.⁶¹

Tevrat'a baktığımız zaman ölümün kaynağı Tanrı'nın insana üflediği nefistir. "Yüce Tanrı insanı topraktan yarattı ve burun deliklerine hayat nefesi üfledi ve insan canlı hale geldi".⁶² Mezmur'da ifade edildiği gibi ne zaman Tanrı nefesini dışarı doğru göndermiş, insan olsun hayvan olsun yaratılmış hale gelmiştir. Ne zamanda nefesini içe doğru çekerse, o zaman insanlar ölür.⁶³ Ayrıca Yahudilere göre ölüm, hayatın sonu demek değildir. Ancak bu yaklaşım yeni bir dünyanın olabileceği değil, insanın tesirlerinin öldükten sonra da devam etmesi anlamındadır.⁶⁴

Kısacası Yahudilikte ölüm konusu bir ceza olarak anlatılmış ve bu da insanın yaptığı davranışların karşılığı olarak görülmüş ve bu şekilde inanılmıştır. İlk dönemlerde yeni bir dünya inancına rastlanılsa da daha sonraki dönemlerde yeni dünya düşüncesi din adamları tarafından inanç haline getirilmiştir. Ölüm her inançta olduğu gibi Yahudi inancında da kabul edilmiş ve ölüme hazırlıklı olmak, ona göre hayatı yaşamak ve ölüm cezasının daha kolay olması için çaba sarf etmek ön görülmüştür. Yahudilikte ölen kişi ölü ruh olarak kabul edilmiştir. Başka bir ifadeyle, yaşayan bir insan canlı bir ruh, ölü bir kimse ise ölü bir ruh, ölü bir nefistir.

5.2. Hristiyanlıkta Ölüm

Her semavi dinin kutsal metinlerinde olduğu gibi Hristiyanlık dininde de ölümle ilgili önemli bilgiler vardır. Bunların başında özellikle ölümün kabul edilmesi ve ona hazırlıklı olunması için uyarılar gelmektedir. Kitabı-ı Mukaddes, eski Sami inancı ve diğer geleneksel inançlara paralel bir şekilde, ölümü ilk insan çiftinin itaatsizliklerinden dolayı Tanrı tarafından cezalandırılmaları olarak değerlendirmektedir.⁶⁵

Birçok Hristiyan teoloğa göre, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın işledikleri günahlardan dolayı Tanrı ölümü ceza olarak vermiştir ve insanlık da onların çocukları olarak aynı cezayı çekmektedirler.

Roland Bainton gibi bazı dini liderler, Hz. İsa'nın dirilmesine olan inancın Kilisenin oluşmasının ardındaki en büyük güç olduğuna inanır. Bununla ilgili Yeni Ahitte şu ifadeler

⁵⁹ Carol Neiman - Emily Goldman, *Ölümden Sonra Yaşama* (İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 1999), 12.

⁶⁰ Muhsin Akbaş, "Yahudi ve Hristiyan Düşüncesinde Ölüm sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2002), 38-39.

⁶¹ Mehmet Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 187-188.

⁶² *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 27 Ekim 2020), Eyüp 33/4.

⁶³ Mezmur 104/29-30.

⁶⁴ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 54.

⁶⁵ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 56.

yer almaktadır: “Mesih acı çekecek ve üçüncü gün ölümden dirilecek”.⁶⁶ Hz. İsa’nın tekrar yeryüzüne döneceği fikri, kendi taraftarlarını ölümü aşmanın mümkün olduğuna inandırmıştır.⁶⁷ Hz. İsa’nın tekrar dünyaya dönmesi, Havarilerle buluşması, Hristiyan dinini benimseyenler tarafından ölümün rahat ve geçici ama hayat için zorunlu kabul edilmesine neden olmuştur. Ayrıca Mesih’in dirilmesi, inananların dirilmesinin de garantisidir.⁶⁸

Böylece ölüm sayesinde Hz. İsa’nın yanına geçildiğinden, ölümden korkmaya gerek yoktur. Hayat, ölüm ile sona ermemektedir, tırtılın gelişerek kelebek halini alması gibi, daha güzel bir şekle bürünmektir.⁶⁹ Bunun sonucunda da ahiret inancı ve gelecek dünyanın daha rahat olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. Ölüm, sadece inanılan rahat dünyaya ulaşmak için bir araç olarak görüldüğünden bundan korkmak anlamsızdır. Korkmak sadece kendi kendine bir işkence olur. Oysa inanmak, ölüm korku ve kaygısını azaltıcı, ölüm ötesi ile ilgili umutları arttırarak kişiyi rahatlatıcı bir işlev de görmektedir.⁷⁰

Özetle Hristiyan inancına göre ölüm bir son değil sadece yeni bir başlangıçtır. Aynı zamanda kayıp değil kazançtır, lanet değil armağandır.

5.3. İslam’da Ölüm

İslam’da ölüm konusunu ele almadan önce İslam öncesi ölüm anlayışına göz atmak konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Cahiliye devrinde ölümü bir yok olma olarak gören Araplar, ölüm ötesi veya dirilme inancına da sahip değillerdi. Bu inanç onların ölümü bir son olarak görmelerine neden olmuştur. Böyle bir inanca göre ölümle her şey yok olur ve biter. Allah bununla ilgili Kur’ân-ı Kerim’de şöyle buyurmaktadır: “Hayat ancak bu dünyadaki hayatımızdır. Ölürüz ve yaşarız; bizi ancak zamanın geçişi yokluğa sürükler” derler. Onların bu hususta bir bilgisi yoktur. Sadece böyle sanırlar”.⁷¹

İslam öncesi Araplara göre bu dünyadaki hayattan başka bir hayat yoktur ve hiçbir şey olamaz. Ceset toprağa verildikten belli bir süre sonra çürür ve toz, toprak olur ruh ise uçup gider.⁷² Bu bakımdan cahiliye döneminde ölüm ve ahiret inancı yok denilecek kadar azdır. Öldükten sonra insanı tekrar diriltecek ve onu hesaba çekecek kudrete sahip bir ilah yoktur. Bu inançları ve düşünceleri onları farklı ve yanlış yollara sürüklediği gibi hayatlarını da anlamsızlaştırmış olabilir. Hâlbuki İslam inancı ahiret ile dünyadaki var oluşa bir amaç kazandırmaktadır. Buna göre ölümün sonsuz bir var oluşa geçiş olduğu inancı dünya hayatına bir gaye ve anlam katar. Kur’ân-ı Kerim, insanın ölüm ile yok olduğu anlayışını ve bu yaklaşımın getirdiği karamsarlığı iyimserliğe tahvil etmektedir. Ahiret inancını düşünmek ve ona hazırlanmak ölümü hem daha iyi hem de katlanabilir kılmaktadır.

Peygamberimiz bir hadisinde şöyle buyurmuştur: “Ölüm, insana öğüt olarak yeter”. Hadisten anlaşıldığı gibi ölüm insanın hayatına bir anlam yüklemektedir ve insanın başıboş bırakılmadığını bildirmektedir. Ahiret inancı ve ölüm düşüncesi insanın aynı zamanda ahlaklı, dürüst olmasına kaynaklık etmektedir. Zira İslam dininde ölüm ve ahiret bir bütün olarak ele alınmıştır. Böylece dünyada yapılanlara mükâfat ve cezalarının verileceği bir ortam

⁶⁶ Luka 8/52.

⁶⁷ Keith, *Ölüm Ne Yana Düşer*, 22.

⁶⁸ Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, 267.

⁶⁹ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 57.

⁷⁰ Hayati Hökelekli, “Dini Hayatın Bütünlüğü Açısından Ahiret İnancının Psikolojik Temelleri”, *İslam’da Ahiret İnancı (Sempozyum)* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007),142-143.

⁷¹ el- Casiye 45/45.

⁷² Paçacı, *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, 46; Ayrıca bkz. el-Casiye 45/24; el-En’am 6/29.

ve zamanın gelmesi zaruridir. Bunu da İslam dini açıkça kendi mensuplarına hatırlatarak, hazırlıklı olarak dünyadan ayrılmaları konusunda uyarılarda bulunmuştur.⁷³

Önemli İslam filozoflarından biri olan Farabî'ye göre ölümden ancak cahil ve fasık olan insanlar korkar.⁷⁴ Gazalî'ye göre ise ölüm anı yakın olan birine, onu beklemek, kendisini ölmüş biri olarak saymak ve görmek yaraşır. Çünkü gelecek olan her şey yakındır, uzak olan ise geçici değildir.⁷⁵ Kanaatimizce insan ölüme pek yakın olsa da umudunu her daim korumalıdır. Zira ölümlü kabullenmek veya daima düşünmek insanın dünyadan kopmasına neden olabilir. Peygamberimiz, "Hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için çalış, yarın ölecekmiş gibi ahirete hazırlan" buyurmuştur. Bu da bizlere dünya ve ahireti birbirine karıştırmamayı ve her ikisini dengede tutmayı öğütler.

İslam mutasavvıfları ölümlü bir halden başka bir hale geçiş olarak görmüşler ve yorumlamışlardır. "Biz Allah için varız ve ona döneceğiz"⁷⁶ ayetini bir nevi ölümlü tanımı olarak kabul eden mutasavvıflara göre, ölüm ruhun aslına rücu etmesi ve Rabbine kavuşması için "geriye dön" çağrısına uymasından başka bir şey değildir.⁷⁷

Özetle İslam dini insanları ölümlü hazırlanmaları ve ölümlü korkmamaları konusunda devamlı olarak uyarır. Buna göre insanların Allah'ın Kur'ân-ı Kerim'de buyurduğu şeyleri yapmaları ve yasakladığı şeylerden kaçınmaları durumunda ölümlü ve hesap gününden korkmalarına gerek yoktur. Ölüm geçici dünyadan ebedi olan dünyaya bir geçişten başka bir şey değildir.

6. Ölüm Konusunda Dinî İnançın Etkisi

Ölüm er ya da geç mutlaka gelecektir ve bu dünyada yapılanların hesabı görülecektir. Hesabın görüleceği yer olarak inanılan ahiret, aynı zamanda zulüm ve haksızlığa uğrayanlar için teselli kaynağı olduğu gibi, ölümsüzlük arzusuna sahip insanlar için de bu arzularına tatmin buldukları yer olmaktadır.

Kişilerde dini hayatı etkileyen en önemli faktörlerden biri ölüm düşüncesi ve onun yarattığı korku ve kaygıdır.⁷⁸ Hatta bazı araştırmacılar daha da ileri giderek, ölüm korkusunun dini inancın temelinde yattığını ifade etmişlerdir. Örneğin Freud, dini inancın korku ve çaresizlikten kaynaklandığını ifade etmiştir.⁷⁹ Bergson ölüm olayını kaçınılmaz bir durum olarak açıklarken, dini, insan ve tabiatın bir savunucusu olarak yorumlamıştır.⁸⁰ Başka bir ifadeyle, din korkudan kaynaklanmadığı gibi ona karşı insanı koruyan güçtür. Jung'a göre ise dinlerin nihai amacı insanı ölüm olayına hazırlamaktır.⁸¹

Diğer taraftan Müslüman âlimler dinin kaynağının ölüm korkusu olmadığını bizzat Allah'a olan aşk ve sevgiden kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Buna rağmen ölümlü kaynaklanan korku ve kaygı, dini ibadetlerin bir motifi olarak değerlendirilebilir. Zira ölüm düşüncesi, insanların hesap verme gününün olacağı bilinci ile kendilerine çeki düzen

⁷³ Taha 20/74: el- Ala 87/13.

⁷⁴ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 63.

⁷⁵ Gazali, *İhyâu Ulumi' d-Din*, 4/803-804.

⁷⁶ el-Bakara 2/156

⁷⁷ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 68.

⁷⁸ Mehmet Ali Kılıçbay, *Ölümlü Sıcak Yüzü, Ölümlü Soğuk Yüzü, Ölümlü Yüzsüzlüğü* (Ankara, Gece Yayınları, 1991), 113.

⁷⁹ Kerim Yavuz, *Psikanalizde İlk Dinî Gelişmelerin Değeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1987) 25-48.

⁸⁰ Henri Bergson, *Ahlak ile Dinî İki Kaynağı*, çev. Mukadder Yakupoğlu (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2004), 179-180, 210.

⁸¹ Carl G. Jung, "The Soul and Death", *The Meaning of Death*, ed. Herman Feifel (New York: McGraw-Hill, 1959), 8.

vermelerine ve dine yönelmelerine katkı sağlamaktadır. “Hangisinin daha iyi amel ettiğini tespit etmek için ölümü ve hayatı yaratan O’dur.”⁸² ayeti de buna işaret etmektedir.

Ölüm düşüncesi, kişilerin kendi eğilim ve yönelişlerine uygun tepki ve tecrübelerle yol açabilmektedir. Ölümü korku ve kaygı veya sükûnetle karşılama her şeyden önce bir kişilik özelliği olarak gözükmektedir. Şuur dışı duygusal hayat bazı kişilik tiplerini, ölüm karşısında kendisine has veya genel bir sıkıntıya yönlendirebilir. Ayrıca dini inançlar da kişiyi ölüm ve ölüm ötesi konularda daha kaygılı ve sıkıntılı hale sokabilir. Dini inancın muhtevasında yer alan “ölüm dünyada ilahi mahkemede yargılanma” ile ilgili açıklamaların, insanlarda bir yandan karşılaşan haksızlar karşısında katlanılabilir, teselli ve telafi edici bir yönü olurken diğer taraftan da şahsi kusur ve günahlar dolayısıyla suçluluk ve günahkârlık duygusunun yol açacağı sıkıntı kişinin korkusunu ve kaygısını arttırabilir. Bu durumda, dindar insanların ölüm konusunu şuurlarında daha canlı olarak yaşamaları ve buna bağlı olarak da dini faaliyetlerini yoğunlaştırmaları suretiyle psikolojik bir güven duygusu kendisini gösterecektir.⁸³

En eski inançlardan başlayarak günümüze kadar ulaşan bütün dinler, ruhun ölümsüzlüğü ve ahiretin varlığı inancıyla, insanların yokluk, hiçlik ve ölüm karşısında duydukları korku ve kaygının azalmasına katkı yapmışlardır. Allah’a sığınmak ölüm korkusunun günlük hayattaki etkisini azaltırken, böyle bir dayanağa sahip olmayan insanların bunalıma girdikleri tespit edilmiştir.⁸⁴ İnanan insanlar için ölüm, güzel, iyi ve mutlu bir hayatın başlangıcı olarak algılanırken, inanmayanlar için bir yok olma olarak algılanmaktadır.⁸⁵ Ancak dinlerde öte âlemdeki bu mutluluk, dine uygun davranışlarda bulunmaya, salih amel işlemeye bağlanmıştır. Bu şarta riayet etmesi gerektiğini düşünen insan da dini davranışa yönelmektedir. Fakat dini bir yöneliş, ölümle ilgili yaşanan endişe ve kaygıları zaruri olarak azaltmamakla birlikte, daha çok, ölüm konusunda daha olumlu bir tavrın geliştirilmesine olanak sağlayabilir.⁸⁶

İslam dininde ölüm karşısında sergilenecek tavır Hz. Peygamber tarafından tarif edilmiştir. Buna göre bir ölüm haberi alan birisine “Biz Allah’ın kuluyuz, O’ndan geldik yine O’na döneceğiz”⁸⁷ ayetini okumasını tavsiye etmiş, ölüm karşısında metin olmak gerektiğini vurgulayarak, buradan dini inanca vurgu yapmıştır. Bu tavır esasen kişinin kendi ölümü söz konusu olduğunda da sergilenmesi istenen tavidir. Ayrıca inanan ve salih amel işleyen kişilerin ölümlerinin zor olmayacağı, korkmamaları gerektiği konusunda Nahl suresinde şöyle buyrulmaktadır: “O kimseler ki, melekler onları gayet hoş bir şekilde vefat ettirir”.⁸⁸

Dini inancın ölüm korkusunu azalttığını öne süren ve empirik olarak bunu ispatlamaya çalışan araştırmalar,⁸⁹ ölümün kabullenilmesinin çok zor olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra insanlardaki psikolojik haller ve din arasındaki uygunluk insanı ölüm konusunda rahatlatmaktadır.⁹⁰ Din psikolojisi alanında yapılan birçok araştırma inanç ile ölüm arasında

⁸² el- Mülk 67/2.

⁸³ Hayati Hökelekli, “Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4 (1992), 95.

⁸⁴ Mustafa Koç, “Yaşlılık Döneminde Ölüm Ötesi Psikolojisi Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004), 205.

⁸⁵ Kemal Sayar, *Hüzün Hastalığı* (İstanbul: Timaş Yayıncılık, 2012), 41-44.

⁸⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 99.

⁸⁷ el-Bakara 2/56.

⁸⁸ en-Nahl 16/32.

⁸⁹ Gashi, “Türk ve Kosovalı Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, 62.; Ali Ayten, “Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 9/3 (2009), 103.; Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 334.

⁹⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 97.

olumlu bir ilişkinin olduğunu göstermiştir. Mesela Ayten tarafından yapılan çalışmada dindarlığın ölüm kaygısını azaltıcı bir rol oynadığı tespit edilmiştir.⁹¹ Benzer sonuçlar Dezutter ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada da tespit edilmiştir.⁹² Araştırmaların çoğunda ölüm kaygısının dindar bireylerde daha az düzeyde olduğu bulunmuştur. Ülkemizde de yapılan araştırmaların büyük bir kısmında dindar bireylerde ölüm kaygısının daha düşük ortalamalara sahip olduğu saptanmıştır.⁹³

İnsanın devamlı olarak Allah şuuru ile yaşamasının ona önemli psikolojik destekler sağladığı söylenebilir.⁹⁴ Zira ifade edildiği gibi inananların ölüm olayından korkmamaları Kur'an-ı Kerim'de sıkça dile getirilmiştir.⁹⁵

Diğer taraftan dindar olmayanlar, ölümü hayatın tabii bir sonu olarak görme eğilimindedirler. Bu insanlar için asıl önemli olan, hayat ve hayatın içinde olanlardır. Bir inancı benimsemeyen insanlar, benimseyenlere nazaran, hayata ve hayatta olanlara daha fazla önem vererek ölümün üstesinden gelmeye çalışırlar. Mesela bazı kişiler bastırma mekanizması ile ölüm tehdidini şuurundan uzaklaştırmaya ve böylece ölüm kaygısını bertaraf etmeye çalışırlar. Aşırı stresli ve sıkıntılı durumlar karşısında inkâr ve bastırma mekanizması, diğer mekanizmalarının yerine geçme eğilimindedir.⁹⁶ Öyle ki bu insanlar yaşamakta oldukları hayata daha çok önem vererek, ölüm korkusunun üstesinden gelmeye çalışırlar. Ölüme karşı kaçınma ve bastırma tepkisi geliştirirler. Cenaze törenlerinde yapılan gösterişin arka planında ölüm düşüncesini zihinlerden uzaklaştırma ve onunla karşılaşmaktan kaçınmanın olduğu yorumlanabilir. Çünkü son derece doğal olan ölüm hadisesine birçok dünyevi merasim eklenmektedir.

Sonuç

Var olan her şeyin bir sonu vardır, insan da var olması hasebiyle sonlu ve sınırlı bir varlıktır. Böylece ölüm insan için kaçınılmaz bir gerçektir. "Her gelen gider", sözü belki de tam ölüm için kullanılmıştır. Zira dünyaya her gelen ne kadar yaşarsa yaşasın ahiret yurduna göç etmektedir. Yaratılan her şey mutlaka bir gün ölüm ile karşılaşmaktadır. Bu bekleyiş insanlarda kimi zaman kaygı kimi zaman da sevinç uyandırmıştır. Kutsal metinlerde vurgulandığı ve yapılan çalışmalarla da teyit edildiği üzere, ölüm korkusunu gidermeye veya azaltmaya en çok katkı sağlayan faktör dini inançlardır. Çünkü dini inançlar ölümden sonra yeni bir hayat sunmakla birlikte insanı ölüme hazırlar. Dini inançlar sayesinde inanılan yeni bir hayat insanların hem ölümü kabullenmelerini hem de ölüm nedeniyle duyulan kaygı ve korku gibi psikolojik durumlar karşısında daha güçlü kalmalarını sağlamaktadır. Oysa ölümün gerçek bir olgu olduğunu ve er ya da geç hepimizi yakalayacağını bildiği halde dünyaya dalan ve ona aldanan bir kimsenin hem kalbi hem zihni ölümü düşünmekten korkar. Bu tür insanlar ölüm gerçeğinin hatırlatılmasından hoşlanmazlar.⁹⁷

Sonuç olarak ölümü hatırlamak, onun var olduğunu bilerek yaşamak ve ona hazırlanmak olumsuz duyguların azalmasına katkı sağlamaktadır. Böylece insan ölüm

⁹¹ Ayten, "Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", 103.

⁹² Jessie Dezutter vd., "The Role of Religion in Death Attitudes: Distinguishing between Religious Belief and Style of Processing Religious Contents", *Death Studies* 33 (2009), 80.

⁹³ Fuat Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 109-113.

⁹⁴ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 253.

⁹⁵ Ör. Fussilet 41/30.

⁹⁶ Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, 268-270.

⁹⁷ el- Cuma 62/8.

karşısında isyan ve inkâr yerine daha olumlu duygular geliştirebilir. Ölüm, ölümden sonraki hayat ile birlikte kurgulanmadığı zaman, insan hayatındaki en kesin olgu olmasına rağmen bir anlama kavuşamaz. Ölümü anlamlı kılan veya ölümü bir süreç olarak tamamlayan şey, ölümden sonraki hayattır.

Kaynakça | References

- Akbaş, Muhsin. "Yahudi ve Hıristiyan Düşüncesinde Ölüm sonrası Hayat ve Diriliş İnancının Dini ve Teolojik Temelleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV (2002), 37-60.
- Arkun, Nezahat. *İntiharın Psikodinamikleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1987.
- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*, İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 10 Baskı, 2002.
- Ayten, Ali. "Üniversite Öğrencilerinde Ölüm Kaygısı: Türk ve Ürdünlü Öğrenciler Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* IX/3 (2009), 85-108.
- Becker, Ernst. *Ölümü inkâr*, Çev. Arzu Tüfekçi, İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Bergson, Henri. *Ahlak ile Dinin İki Kaynağı*. çev. Mukadder Yakupoğlu. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2004.
- Burger, Jeery M. *Kişilik*. çev. İnan Deniz-Erguvan Sarıoğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1. Baskı, 2006.
- Çanga, Deniz - Yılmaz, M. Seher. "Çocuk ve Ergende Kayıp ve Yas Süreci", *Anne-Baba, Veli, Aile Eğitimi ve Rehberliği*, ed. Fahri Cürebal-Gülseren Ç. Özben. 208-214. İstanbul: Kadıköy Matbaa San. Tic. A.Ş. 2012.
- Deniz, Ahmet. *Ölüm Son Değil*, İstanbul: Alperen Yayınları, 2005.
- Dezutter, Jessie. vd., *The Role of Religion in Death Attitudes: Distinguishing between Religious Belief and Style of Processing Religious Contents*. *Death Studies*. 33 (2009). 73-92.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2005.
- Frankl, Viktor E. *The Doctor&The Soul: From Psychotherapy to Logotherapy*, New York: Vintage Books, 1973.
- Fromm, Erich. *Kendini Savunan İnsan*, çev. Necla Arat, İstanbul: Say Yayıncılık, 1994.
- Gashi, Feim. "Türk ve Kosovalı Öğrencilerin Ölüm Kaygısı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma". *Balkan Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2011), 45-66.
- Gazali, İmam. *İhyâu Ulumi' d-Din*, çev. Muhammed Müftüoğlu, c. IV, İstanbul, İpek Yayınları, 2002.
- el-Hâzin, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb b. Miskeveyh. *Tehzîbu'l-Ahlâk/Ahlâk Eğitimi*, çev. Abdulkadir Şener vd., İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2013.
- Hick, J., "Değişen Ölüm Sosyolojisi", çev. Turan Koç, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7, (1990). 235-249.
- Horozcu, Ümit. "Tecrübi Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat ile Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki". *Milel ve Nihal* 7/1 (2010), 209-240.
- Hökelekli, Hayati. "Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dinî Davranış". *İslâmî Araştırmalar* 5/2 (1991), 83- 91.

- Hökelekli, Hayati. "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 151-165.
- Hökelekli, Hayati. "Ölümlle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (1992), 87-98.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Hökelekli, Hayati. "Dini Hayatın Bütünlüğü Açısından Ahiret İnançının Psikolojik Temelleri". *İslam'da Ahiret İnanç (Sempozyum)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
- Hökelekli, Hayati. *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları, 2008.
- Jung, G. Carl. (1959). *The Soul and Death*, in *The Meaning of Death*, ed. Herman Feifel, New York, McGraw-Hill, 3-15.
- Karakuş, Gonca vd., "Ölüm ve Ölüm Kaygısı". *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi* 21/1 (2012), 42-79.
- Karaca, Faruk. "Dindarlığın Fonksiyonelliği Üzerinde". *Dini Araştırmalar*. 6 (Mayıs - Ağustos 2006), 75-85.
- Karaca, Faruk. *Din Psikolojisi*. Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, 2015.
- Karaca, Faruk. *Psikoloji Açısından Ölüm ve Dini İnanç İlişkisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*, İstanbul: Beyan Yayınları 2000.
- Kaya, Osman. *Ölüm Kitabı*, İstanbul: Ark Kitapları, 2002.
- AE, Karadakovan. - F. Aslan. *Dahili ve Cerrahi Hastalıklarda Bakım*, Akademisyen Tıp Kitapevi, Yenişehir-Ankara, 3. Baskı, 2014.
- Keith, Augustin. *Ölüm ne Yana Düşer*. çev. Çelik Özgü. İstanbul: Say Yayınları, 2002.
- Kuşeyri. *Risale*, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 1966.
- Kindî. *Üzüntüden Kurtulma Yolları*. çev. Mustafa Çağrı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Kitab-ı Mukaddes*. Erişim 27 Ekim 2020. <https://kutsalkitaplarvesahifeler.wordpress.com>
- Kılıçbay, Mehmet Ali. *Ölümün Sıcak Yüzü, Ölümün Soğuk Yüzü, Ölümün Yüzsüzlüğü*, Gece Yayınları, Ankara 1991.
- Koç, Mustafa. "Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açısından Psikolojik Bir Değerlendirme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (Temmuz-Aralık 2002), 7-20.
- Koç, Mustafa. "Yaşlılık Döneminde Ölüm Ötesi Psikolojisi Üzerine Bir Alan Araştırması". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2004), 203-228.
- Koç, Turan. *Ölümsüzlük Düşüncesi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.
- Kuran'ı Kerim Türkçe Meali*. Erişim 20 Ekim 2020. http://www.kuranikerim.com/m_diyanet_index.htm
- Magill, Frank. *Ekzistansiyalist Felsefenin Beş Klasiği*, çev. Vahap Mutal, İstanbul, Dergah Yayınları, 2. Baskı, 1992.
- Moyet LJ, Carpenito. *Handbook of nursing diagnosis*, Philadelphia: Lippincott, Williams and Wilkins, 2008.

- Neiman, Carol. - Goldman, Emilyç *Ölümden Sonra Yaşama*. İstanbul: Doğan Kitap Yayınları, 1999.
- Paçacı, Mehmet. *Kutsal Kitaplarda Ölüm Ötesi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- Razı, Ebu Bekir. *et-Tıbbu'r-Ruhani*, çev. Kahraman Hüseyin, İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Ross, Elizabeth Kübler. *Ölüm ve Ölmek Üzerine*, çev. Banu Büyükkal, İstanbul: Boyner Holding Yayınları, 1997.
- Ross, Kübler. "There is Life after Death", *Death and Dying*, ed. David L. Bender- Richard Hagen. Minnesota: Greenhaven Press, 1980.
- Sayar, Kemal. *Hüzün Hastalığı*, İstanbul: Timaş Yayıncılık, Baskı 4, 2012.
- Tanhan, Fuat. *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Thomas L.-V. *Ölüm*, çev. Işın Gürbüz, İstanbul: İletişim Yayınları, (1991).
- Tomer, Adrian. - Eliason GT. "Existentialism ad Death Attitudes", *Existential and Spiritual Issues in Death Attitudes*, ed. Adrian Tomer vd. 7-37. New York: Lawrence Erlbaum Associates, 2008.
- Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Uysal, Saliha. *Ölüme Uyanmak-Yaşayanların Dilinden Ölüm Eşiği Deneyimleri*. İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2019.
- Wass H., "Death education in the home and at school", *Information Analyses Counseling and Student Services*, Florida.2003.
- Yalom, D. Irvin. *Varoluşçu Psikoterapi*, çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2001.
- Yavuz, Kerim. *Psikanalizde İlk Dinî Gelişmelerin Değeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1987.